

IMMANUELA KANTA

POSTKARTEZJAŃSKIE ROZWAŻANIA PROTOFIZYCZNE

Postkartezjańska filozofia natury skupiła się na próbie rozwiązania dwóch zagadnień: koegzystencji substancji duchowej i materialnej oraz charakteru czasu i przestrzeni. Problemy te stanowią oś myśli filozoficznej tego okresu. Pytają: *czym*, oraz *w czym* jest substancja świata?

Próba ustalenia natury czasu i przestrzeni legła u podstaw pierwszego okresu filozofii postkartezjańskiej. Jej głównymi przedstawicielami są Leibniz i Newton. Choć problem nie został rozstrzygnięty, ustalono jego ramy pojęciowe: zdefiniowano, czym jest względna, a czym absolutna przestrzeń, czym jest względny, a czym absolutny czas.

Potem filozofia skupiła się na próbie rozwiązania problemu umysł – ciało. Powstały m.in. koncepcje Vico, Taurellusa, Caramuela, Boscovicha, Knutzena i wreszcie Kanta.

Ambicje filozoficzne Kanta sięgały jednak dalej. Kant pytał nie tylko o charakter czasu i przestrzeni, czy o naturę związku duszy i ciała, ale próbował zbudować system stanowiący odpowiedź na wszystkie naczelne pytania filozofii XVIII wieku.

Próbie tą spotkały zarzuty o materializm, skrajny determinizm, nawet panteizm. Po wydaniu pierwszego dzieła *Rozważań nad rzeczywistą miarą sił żywych* (1749)¹, hamują one karierę Kanta na kilka lat. U podstaw zarzutów o skrajny determinizm stała koncepcja ciała centralnego, zarzutów o materializm – zasada interakcji, zarzutów o panteizm – koncepcja *Bożego układu świata*²:

- koncepcja ciała centralnego głosi, że w centrum wszechświata znajduje się ciało o największej masie, gęstości i mocy. Oddziałuje ono ze wszyst-

¹ Pierwszą wersję rozprawy *Rozważania nad rzeczywistą miarą sił żywych* Kant rozsyłał już dwa lata przed jej oficjalnym opublikowaniem. Dowiadujemy się tego ze szcztąkowej treści listu Kanta do Johanna Christopha Bohliusza z 22 kwietnia 1747 r. Warto dodać, iż w liście do Albrechta von Hallera z 23 sierpnia 1749 Kant pisze nawet, że prace nad rozprawą ukończył już w roku 1746.

² Dokładny opis zarzutów wobec Kanta znajdzie czytelnik w pracach Lewisa White'a Becka. Skrótoowo czytamy na ten temat w przedmowach tłumaczeń publikowanych przez Becka, np. L.W. Beck, *Kant's Latin Writings*, New York 1986, lub: tenże, *Kant: Selections*, New York 1988.

kim, co jest we wszechświecie. Ma więc niemal boski charakter: nic w świecie nie dzieje się bez jego udziału, wszystko jest efektem ładu, jaki wprowadza³,

- zasada interakcji zakłada, że wszystkie substancje (zarówno duchowe, jak i materialne) oddziałują na tych samych warunkach. Tej koncepcji zarzuca się sprowadzanie obiektów duchowych do poziomu materii⁴,
- na panteizm w poglądach Kanta miało wskazywać to, iż prawa mechaniki, choć są właściwością natury, Kant nazywał prawami *Boskimi* (prawami *Bożego układu świata*). Wskazywali na to choćby Fischer, Paulsen, Schmalenbach. Ponadto Kant posługiwał się terminem *Gottheit* (Boskość), a nie po prostu *Gott* (Bóg), co było panteistyczną regułą. Panteiści nie mówili o Bogu, o działaniu i dziełach Bożych, lecz o boskości pewnych rzeczy i zjawisk. Dalej, Kant negował bezpośredniość aktu stworzenia świata (zdaniem Kanta, został on zapośredniczony przez historię naturalną), co również było zwyczajem panteistów⁵.

Wpływ na niepowodzenie pierwszej publikacji miały też inne czynniki:

- problemy finansowe Kanta (książkę finansował jego wuj),
- podobną koncepcję przedstawił wcześniej Taurellus, który oparł system na następującej zasadzie bytu: „wszystko, co istnieje, jest bytem, dotyczy to zarówno bytów materialnych, jak i duchowych”⁶,
- mechanistyczne wizje Kanta uprzedził Knutzen, który w roku 1735 pisał, iż wewnętrzne zmiany w substancji są możliwe jedynie pod wpływem bodźców zewnętrznych. Knutzen krytykował też (podobnie jak później Kant) wolffiańskie pojęcie siły jako *vis mortua*,
- wreszcie radykalność koncepcji Kanta. Otóż Wolff twierdził, iż substancja ma charakter punktowy (atomy natury to punktowe centra sił). Wiążąc to z zasadą harmonii przedustawnej, Wolff, stworzył system eliminujący Boga. Dlatego w roku 1723 Lange zaapelował o wydalenie Wolffa z kraju. Głos zabrał nawet rząd Prus, który uznał Wolffa za radykała. Wydawałoby się więc, że koncepcja Kanta, obalająca wolffiańskie pojęcie siły, winna odnieść sukces, ale powody, dla których Kant krytykował

³ Por. I. Kant, *Rozważania nad rzeczywistą miarą siły żywej* (1749), [w:] tenże, *Gesammelte Werke, Das Bonner Kant Karpus*, Bonn 2005, plik 1, akapit 24 (1:24); krytykę tej koncepcji możemy przeczytać w J.W. Ellington, *The Philosophy of Material Nature*, Indianapolis 1985, s. 54-59.

⁴ L.W. Beck, *Kant On History*, New York, 1963, s. 76.

⁵ Łatwo to możemy sprawdzić, czytając *Rozważania nad rzeczywistą miarą siły żywej* (1749), jak i *Powszechną historię natury i teorię nieba* (1755); obszerniej na ten temat piszą: J. Benda, *The Living Thoughts of Kant*, New York 1948, s. 59; C.J. Friedrich, *The Philosophy of Kant*, New York 1949, s. 102 i dalsze, a także J. Watson, *The Philosophy of Kant*, New York 1978 (choć tutaj problem zarzutów o panteizm wobec koncepcji Kanta przedstawiony jest – by tak rzec – dość zaskakująco).

⁶ S. Folaron, *Monizm filozoficzny N. Taurellusa*, Częstochowa 1983, s. 61.

Wolffa, były inne. Kant uznał, że koncepcja Wolffa jest zbyt mało radykalna⁷.

Kantowskie *Rozważania nad rzeczywistą miarą sił żywych* otwiera próba zdefiniowania pojęcia siły. Kant zgadza się z Leibnizem, iż podstawową siłą natury jest *vis activa* (a nie *vis mortua*, jak chciał tego Wolff)⁸. Idzie jednak dalej, według niego, siła jest pierwotną przyczyną świata. To siła nie Bóg buduje świat. Świat jest tworzywem, utkanym z koncentracji sił. Ponieważ z działaniem wiąże się miejsce działania, z miejscem zaś przestrzeń, zatem nie istniałoby nic, gdyby nie działanie siły. Siła jest istotą działania, która się rozszerza. Wraz z nią, rozszerza się przestrzeń. A zatem siła tworzy *continuum* i całą strukturę wszechświata. Dlatego Kant proponuje więź siły i przestrzeni, rozumianą jako pęd energii. To właśnie jest aktywna istota substancji. Przestrzeń jest wymiarowym *continuum*. Siła po prostu wkracza w próżnię, wprowadzając tam wymiarową obecność (pole fizyczne), można by rzec, iż rozciąga przestrzeń⁹.

Poglądy te zostały potępione. Stwierdzono, że dynamiczna ontologia Kanta zaprzecza księdze *Genesis*. Biblia mówi, że Bóg jest twórcą natury, tymczasem Kant sugeruje, iż twórcą natury jest siła. Bóg jest tylko jej beneficjentem, wręcz fizyczną wartością¹⁰.

Niemniej stanowisko Kanta wpisze się w kurs przyszłej nauki. Co prawda, nie przetrwa koncepcja natury w postaci zbioru cząstek i sił w przestrzeni próżnej, ale przetrwa idea systemu energetycznego, gdzie impulsy oddziałują za pośrednictwem pola działania¹¹.

W roku 1755 Kant podejmuje drugą próbę przedstawienia dynamicznej ontologii i ogłasza dzieło pod roboczym tytułem *Kosmogonia*¹². Demonstruje tam wizję pochodzenia kosmosu i ciał niebieskich oraz przyczyn ich ruchów. Kiedy jednak zwolniła się posada kierownika Katedry Metafizyki i Logiki na Uniwersytecie w Królewcu, badania te zarzuca. Kant postanowił bowiem przedstawić swoją kandydaturę na wakujące stanowisko królowi pruskiemu Fryderykowi II. Zgodnie ze zwyczajem zgłoszenie następowało w formie pisemnej. Jego najistotniejszym załącznikiem była rozprawa mająca dowodzić uczoności kandydata. Dysertacją przedstawioną przez Kanta była *Monadologia fizyczna*, pomyślana początkowo jako część większej całości. Na jej łamach

⁷ Więcej na ten temat czytamy w znakomitej, choć już nieco zakurzony książce J. Richardson, *Metaphysical Works of the Celebrated Immanuel Kant*, London 1836, s. 119.

⁸ Por. W. Hastie, *Kant's Cosmogony, as in his Essay on the Retardation of the Rotation of the Earth and his Natural History and Theory of the Heavens*, Glasgow 1968, s. 44-69.

⁹ Por. Przedmowa w: G.B. Kerferd, E.D. Walford, *Selected Pre-Critical Writings of I. Kant and Correspondence with Beck*, Manchester-New York 1968, s. 97.

¹⁰ Tamże, s. 98.

¹¹ Tamże, s. 99.

¹² Chodzi o *Powszechną historię natury i teorię nieba*.

Kant podejmuje trzecią, ostatnią i najbardziej dojrzałą próbę zbudowania ogólnego systemu natury.

Monadologia fizyczna została przedstawiona 23 marca 1756 r., opublikowana zaś 10 kwietnia tegoż roku. System głoszony na łamach *Monadologii fizycznej* Kant nazwał „koncepcją połowy drogi między Leibnizem, a Newtonem”¹³. Kant nigdy nie dokończył dzieła budowy ogólnego systemu przyrody, opartego na założeniach dynamicznej ontologii¹⁴. Pozostała jedynie *Monadologia fizyczna*, prezentująca dynamiczny obraz zjawisk fizycznych¹⁵.

W czasie, gdy Kant pracował nad *Monadologią fizyczną*, tsunami, powstałe wskutek trzęsienia ziemi, zniszczyło Lizbonę (1 listopad 1755). Wysokie fale burzyły kościoły, gdzie wierni modlili się o ratunek. Ale przetrwali tylko ci, co pozostali w górach. Zginęli wierni, a grzesznicy przeżyli. Było to wielkie teologiczne wyzwanie. Kant napisał na ten temat trzy dzieła:

- *O przyczynach trzęsień ziemi* (1756), gdzie Kant twierdził, że pod grzbietami gór są jaskinie, które zawierają łatwopalne mieszaniny. W chwili wybuchu jaskinie zapadają się, co jest powodem trzęsień ziemi;
- *Historię trzęsień ziemi do roku 1755* (1756), która jest raportem tego, co zdarzyło się w Lizbonie;
- *Przyczyny trzęsień ziemi* (1756), które miały stanowić zaprzeczenie przesądów dotyczących trzęsień ziemi (np. łączenia ich ze zjawiskami astro-nomicznymi). Kant nalega na świeckie wytłumaczenie trzęsień ziemi. Są niewątpliwie czymś strasznym, ale są wypadkami.

Kant interesował się trzęsieniami ziemi nie tylko z racji pojedynczego wydarzenia. Meteorologiczne zjawiska były istotne dla badań nad zjawiskami interakcji, polegającymi na wzajemnym modyfikowaniu się impulsów (co przypomina tworzenie się i wzajemne modyfikowanie promienistych zmarszczek, w chwili rzucania kamyków na wodę). Szczególnie istotne są tu siły obrotowe, badane w eseju *Cykle wirowania*¹⁶. Potem, na łamach *Nowych wyjaśnień* Kant wraca do kosmologii¹⁷. Odchodzi jednak od badań nad dynamiczną ontologią, choć nadal zajmuje się zagadnieniem relacji świata psychicznego i materialnego.

¹³ Nie tylko Kant pracował nad uzgodnieniem obu koncepcji. Wcześniejszą, udaną próbę przedstawił Boscovich. Boscovich chciał zredukować prawa Newtona do jednego: *prawa sił*. Wraz z ojcem Scherfferem prowadził na ten temat badania, czego wyrazem jest publikacja na temat centrów oscylacji – *De Viribus vivis* (1745). Boscovich twierdzi tam, iż wyrażone przez Leibniza *prawo ciągłości* jest obserwowalne. Całość teorii Boscovicha zawiera się (jak sam twierdzi w art. 164 jego *Teorii filozofii natury*) w stwierdzeniu: „materia składa się z absolutnie separowalnych, nie rozciągłych i dyskretnych punktów”. Prowadzi do tego założenie, iż dwa punkty materialne nie mogą zajmować tego samego miejsca w przestrzeni, w tym samym czasie.

¹⁴ A. Zweig, *The Essential Kant*, New York 1970.

¹⁵ Por. wstęp do *Monadologii fizycznej* I. Kanta autorstwa L.W. Becka, „American University Studies” Series V: Philosophy, vol. 9, s. 9-10 oraz 41-43.

¹⁶ G. Rabel, *Kant*, Oxford 1963.

¹⁷ Por. M. Schönfeld, *A pre-critical work of I. Kant*, Berlin 1999.

Pisze o tym m.in., na łamach dysertacji habilitacyjnej, gdzie omawia zasady formy świata dostępnego zmysłom oraz świata intelligibilnego:

- zasada formy świata dostępnego zmysłom: „zasada ta stanowi podstawę powszechnego związku, za sprawą którego wszystkie substancje oraz ich stany należą do tej samej całości, nazywanej światem”¹⁸. Jest to podstawa bycia fenomenów (i ich relacji). Fenomeny jednoczy możliwość przedstawiania się zmysłom. Są dwie pierwsze zasady uniwersum jako fenomenu: czas i przestrzeń¹⁹,
- zasada formy świata inteligibilnego: również czas i przestrzeń jako relacje muszą być uporządkowane podług jakiejś zasady. Pytając o zasadę świata dostępnego zmysłom, rozpatrywaliśmy naturę substancji. Teraz pytamy zaś: jak możliwe, że dochodzi między nimi do relacji? Zdaniem Kanta spoiwem, dzięki któremu substancje stanowią całość, jest sam fakt ich istnienia. To jednak nie wystarcza, by uzasadnić charakter relacji. Konieczne jest ustalenie przyczyny wszystkich rzeczy. Świat trwa poprzez podtrzymywanie wszystkich substancji przez jedną, wspólną tym substancjom zasadę (umysł). Zasada ta utrzymuje świat w harmonii. Harmonia ta ma charakter powszechny, a zatem płynie z samego charakteru przyczyny i zasady świata²⁰.

Są więc możliwe dwa rodzaje pojęć: pojęcia zmysłowe i pojęcia intelektualne. Przy czym pojęcia zmysłowe mogą „występować w przebraniu cechy intelektualnej”²¹ (tzw. aksjomat podstępnie wyłudzony). Zdarza się tak, gdy coś, co jest dane zmysłowo, „prezentuje się jako coś koniecznie przysługujące”²² intelektowi. Zdaniem Kanta, metafizyka jest pełna takich aksjomatów²³. Oto okoliczności, w jakich powstają:

- warunek istnienia przedmiotu zmysłowego jest rozciągnięty na warunek istnienia przedmiotu intelektualnego: *wszystko, co istnieje, jest gdzieś i kiedyś*;
- warunek istnienia relacji między przedmiotem zmysłowym i intelektualnym zostaje rozciągnięty na możliwość istnienia samego przedmiotu: *każda rzeczywista wielość może być dana za pomocą liczby i dlatego każda wielkość jest skończona lub wszystko, co jest niemożliwe, jest sprzeczne z sobą*;
- warunek istnienia relacji podporządkowania przedmiotu zmysłowego pojęciu intelektualnemu zostaje rozciągnięty na warunek istnienia samego przedmiotu: *wszystko, czego istnienie jest przygodne, kiedyś nie istniało*.

¹⁸ I. Kant, *O formie i zasadach świata*, Kraków 2004, s. 28.

¹⁹ Por. tamże.

²⁰ Por. tamże.

²¹ Tamże, s. 49.

²² Tamże, s. 49.

²³ Tamże, s. 51-53.

Są jeszcze aksjomaty zgodności, które powstają na skutek zgodności ich natury z naturą intelektu. Podobnie jak aksjomaty podstępnie wyłudzone, opierają się na podstawach podmiotowych:²⁴

- warunek analogii między światem intelektualnym a światem zmysłowym: wszystko we wszechświecie dzieje się zgodnie z porządkiem natury,
- warunek umiłowania jedności: nie należy mnożyć bytów ponad ich potrzebę,
- warunek konieczności istnienia czegoś trwałego: absolutnie nic w materii nie powstaje ani też niczego w niej nie ubywa, a wszelka wymiana w świecie dotyczy tylko formy.

By uniknąć nieściśłości, konstruowanie pojęć winno oprzeć się na „zasadzie realnej możliwości istnienia”²⁵. Ustalenie tej zasady pozwoliłoby określić możliwość istnienia wszystkich relacji między substancjami. Kant wyróżnia tu dwie możliwości:

- realną możliwość istnienia pojęć,
- realną możliwość istnienia ich przedmiotów.

Pojęcie *realnej możliwości istnienia* pochodzi od Leibniza. Leibniz sugerował bowiem, iż filozofia winna robić więcej dla wyjaśniania pojęć, niż jedynie dowieść ich braku sprzeczności. Pojęcie musi odpowiadać podmiotowi faktycznie istniejącemu. Kant odrzucił to rozumowanie i stwierdził, iż sam fakt doświadczania obecności danego przedmiotu jest dowodem na jego istnienie.

Na „zasadzie realnej możliwości istnienia” Kant opiera cały system przyrody. Jego zdaniem, przedmioty przestrzenne składają się z elementów podstawowych. Logika wymaga, by elementy te uznać za niepodzielne. Są punktami. Geometria jednak pyta: w jaki sposób punkty mogłyby budować obiekty przestrzenne? Wszak punkty nie mają objętości, bez względu na ich zakres działania. Kant odpowiada, iż punkty te należy rozważać dwojako: jako byty są, co prawda, punktami matematycznymi, ale dynamicznie są centrami aktywnych pól, które wzajemnie się ograniczają. Fizyczne monady są więc elementarnymi kulami energii.

Później Kant odchodzi od metafizyki. Przełomem jest rok 1761, kiedy to Pruska Akademia ogłosiła konkurs naukowy (głównym problemem było pytanie: czy zasady metafizyczne, szczególnie zasady naturalnej teologii i moralności, mogą zostać udowodnione równie precyzyjnie, jak prawdy geometrii?). Król Frederick II zaprosił intelektualistów z całej Europy, m.in. Maupertuisa,

²⁴ Tamże.

²⁵ Problem ten rozważał również Boscovich: „[...] wszyscy muszą przyznać tym rzeczom jakiś sposób istnienia, który jest realny a nie całkowicie wymyślony, przez który są one tam, gdzie są i ten sposób istnienia, przez który one są tam, kiedy są, a giną, kiedy przestają być tam, gdzie były”. R.J. Boscovich, *Theory of philosophy od nature*, latin-english edition, ed. L.W. Beck, New York 1938.

d'Alemberta, La Mettriego, Voltaire'a, Lagrange'a i Eulera. Wynik konkursu miał być ogłoszony w roku 1763. Kant przygotował traktat uległy wobec władz, mając nadzieję na zwycięstwo.

Choć widać tu już zapowiedź przyszłego kursu jego myśli (rozważania sprowadzają się bowiem do próby odpowiedzi na pytanie: czy możliwa jest metafizyka jako syntetyczny system pojęciowy *a priori*), to w przeciwieństwie do *Krytyki czystego rozumu* (1781), esej ten zawiera jeszcze odrobinę nadziei. Nie mówi, że metafizyka jest niemożliwa, ale jak może być możliwa. Sugeruje, że metafizyka jest wykonalna i że jej zadanie jest tylko sprawą określenia właściwej metody.

Postkartezjańskie rozważania Immanuela Kanta to przede wszystkim trzy wielkie próby rozwiązania problemu współistnienia ciał i dusz. Choć idee Kanta są bardzo oryginalne, ta część jego twórczości nadal jest marginalizowana przez wielu również polskich kantystów.

Bibliografia

UNIWERSYTET KAZIMIERZA WIELKIEGO
Biblioteka Główna

- Allison E.H., *The Kant-Eberhard Controversy*, London 1973.
- Bax B.E., *Kant's Prolegomena and Metaphysical Foundations of Natural Science*, London 1883.
- Beck W.L., *Kant On History*, New York 1963.
- Beck W.L., *Kant's Latin Writings*, New York 1986.
- Beck W.L., *Kant: Selections*, New York 1988.
- Behler E., *Immanuel Kant: Philosophical Writings*, New York 1986.
- Benda J., *The Living Thoughts of Kant*, New York 1948.
- Blakney B.R., *An Immanuel Kant Reader*, New York 1960.
- Boscovich R.J., *Theory of philosophy of nature, latin-english edition*, ed. L.W. Beck, New York 1938.
- Caldecott A., Mackintosh H.R., *Selections from the Literature of Theism*, Edinburgh 1904.
- Descartes R., *Zasady filozofii*, przeł. I. Dąmbska, Warszawa 1960.
- Ellington J.W., *The Philosophy of Material Nature*, Indianapolis 1985.
- Folaron S., *Monizm filozoficzny N. Taurellusa*, Częstochowa 1983.
- Friedrich C.J., *The Philosophy of Kant*, New York 1949.
- Greene M.T., *Kant: Selections*, London 1957.
- Grotowski M., *Newton*, Poznań 1932.
- Handyside J., *Kant's Inaugural Dissertation and Early Writings on Space*, Chicago 1979.
- Hastie W., *Kant's Principles of Politics*, Edinburgh, New York 1970.
- Hastie W., *Kant's Cosmogony, as in his Essay on the Retardation of the Rotation of the Earth and his Natural History and Theory of the Heavens*, Glasgow 1968.

Kant I., *Gesammelte Werke, Das Bonner Kant Karpus*, Bonn 2005, przy opracowywaniu tekstu korzystałem bezpośrednio lub pośrednio z następujących prac Immanuela Kanta:

- *List do Albrechta von Hallera z 23 sierpnia 1749 roku*,
- *Rozważania nad rzeczywistą miarą sił żywych* (1749),
- *Badania nad zmianami w osi Ziemi wskutek jej rotacji* (1754),
- *Rozważania nad starzeniem się Ziemi z perspektywy fizyki* (1754),
- *Medytacje nad materią ognia* (1755),
- *Powszechna historia natury i teoria nieba* (1755),
- *Dodatkowe objaśnienia do teorii wiatrów* (1756),
- *Historia i opisy trzęsień Ziemi do roku 1755* (1756),
- *List do Króla Fryderyka II z 8 kwietnia 1756 roku*,
- *Monadologia fizyczna* (1756),
- *Nowa koncepcja ruchu i spoczynku* (1758),
- *Esej o optymizmie* (1759),
- *List do Bauera z 9 stycznia 1762 roku*,
- *Jedyna możliwa podstawa na istnienie Boga* (1763),
- *List do Charlotty von Knobloch z 10 sierpnia 1763 roku*,
- *Próba wprowadzenia wielkości ujemnych do filozofii* (1763),
- *Badania nad jasnością zasad teologii i moralności* (1764),
- *Rozprawa o wyraźności zasad naczelných teologii i filozofii moralnej* (1764),
- *List do Lamberta z 13 października 1765 roku*,
- *List do Lamberta z 31 grudnia 1765 roku*,
- *Notatki do rozprawy habilitacyjnej* (1765),
- *Program wykładów dla studentów* (1765),
- *List do Lamberta z 3 lutego 1766 roku*,
- *List do Mendelssohna z 7 lutego 1766 roku*,
- *List do Mendelssohna z 8 kwietnia 1766 roku*,
- *Marzenia jasnowidzącego objaśnione przez marzenia metafizyki* (1766),
- *O naczelnej podstawie różnicy kierunków w przestrzeni* (1768),
- *Encyklopedia filozoficzna* (1769),
- *Uwagi o metafizyce* (1769),
- *List do Herza z 11 września 1770 roku*,
- *List do Mendelssohna z 25 grudnia 1770 roku*,
- *O formie i zasadach świata zmysłowego i inteligibilnego* (1770).

Kerferd G.B., Walford E.D., *Selected Pre-Critical Writings of I. Kant and Correspondence with Beck*, Manchester–New York 1968.

Palmquist R.S., *Four Neglected Essays by Immanuel Kant*, Hong Kong 1994.

Perzanowski J., *Elements of Monadologic. An Outline* (1988) tekst niepublikowany.

Perzanowski J., *Teofilozofia Leibniza*, [w:] G.W. Leibniz, *Pisma z teologii mistycznej*, przeł. M. Frankiewicz, Znak, Kraków 1994.

Perzanowski J., *The Way of Truth*, [w:] R. Poli, P. Simons (red.), *Formal Ontology*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, Londyn 1996.

Perzanowski J., *Protofizyka* (2004) tekst niepublikowany.

- Rabel G., *Kant*, Oxford 1963.
- Richardson J., *Metaphysical Works of the Celebrated Immanuel Kant*, London 1836.
- Schönfeld M., *A precritical work of I. Kant*, Berlin 1999.
- Sytnik-Czetwertyński J., *Metafizyczne zasady wszechświata. Kartezjusz – Newton – Leibniz*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
- Sytnik-Czetwertyński J., *Spór o stworzenie świata. Koncepcje metafizyczne epoki oświecenia*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2007.
- Sytnik-Czetwertyński J., *The Philosophical Foundations of the Kinematic Atomism of Ruder Josip Boscovich*, „Forum Philosophicum. International Journal for Philosophy” 12 (2007), n. 1, Wydawnictwo Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- Sytnik-Czetwertyński J., *Rudera Josipa Boscovicha (1711-1787) wybrane elementy systemu filozofii natury*, „Rocznik Wydziału Filozoficznego Wyższej Szkoły Filozoficzno Pedagogicznej IGNATIANUM w Krakowie” 12 (2006), Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Sytnik-Czetwertyński J., *Psychoontologia Rudera Josipa Boscovicha*, „Ruch Filozoficzny” 64 (2007), n. 1, s. 87-99, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Sytnik-Czetwertyński J., *Pojęcie monady w koncepcjach G.W. Leibniza i I. Kanta*, „Diametros” 15 (2008), Kraków.
- Walford E.D., Meerbote R., *Theoretical Philosophy*, Cambridge 1992.
- Watson J., *The Philosophy of Kant*, New York 1978.
- Willich A.F.M., *Elements of the Critical Philosophy*, London 1967.
- Zweig A., *The Essential Kant*, New York 1970.

The Post-Cartesian Protophysics Meditations of Immanuel Kant

Summary

The post-Cartesian philosophy of nature concentrated on the attempt of the solution of two questions: the coexistence of the spiritual and material substance and the character of time and space. These problems are the essence of the philosophical thought of this time. They pose the questions: *what*, and *in what* there is the substance of the world? The strive to define the nature of time and space lied at the base of the first period of post-Cartesian philosophy. Its main representatives are Leibniz and Newton. Although the problem was not settled, there were determined its framework: there was defined what the relative and absolute space, and the relative and absolute time were. Afterwards this philosophy concentrated on the attempt of the solution of the problem of the relations between mind and body. There appeared e.g. the conceptions of Vico, Taurellus, Caramuel, Boscovich, Knutzen and finally Kant. However Kant had greater philosophical ambitions. Therefore he asked not only about the character of time and space, or about the nature of the relation between mind and body, but he also tried to construct the system which could be the answer to all main questions of the philosophy of the 18-th century.